

DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI/2

Dinler Tarihi Araştırmaları-II

(Sempozyum: 20-21 Kasım 1998, Konya)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	75059
Tas. No:	209 DİN.T

ANKARA

2000

KUR'AN'DA DİN VE DİN ANLAYIŞI

Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK

İslâm ve din konusunda araştırma yapanların, İslâm adına ortaya çıkanların tezlerini ve görüşlerini sağlam bir zemine oturtabilmeleri için; Kur'an'ın sunduğu "Din ve Din Anlayışı"nın ortaya konulmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu konuda çalışmalar, araştırmalar, tezler vardır. Ancak bunların her biri, başka bir açıdan konuya yaklaşmaktadır. Biz, biraz daha farklı açıdan, Dinler Tarihi açısından konuyu ele almaya çalışacağız. Bu ele alış tarzı da; bir deneme mahiyetinde olacaktır.

Kur'an'da 95 ayette "din" ve din kelimesinin türevleri kullanılmaktadır. Din kelimesi, kullanıldığı ayetlerin öncesi ve sonrası ile bütünlüğüne göre değişik anlamlar kazanmaktadır. Bu anlamlar, Arap dilinde din kelimesinin kullanılmasıyla da ilgilidir. Çünkü Arapça'da "din" kelimesi ve terimi, değişik anlamlarda kullanılmıştır. Bu değişik anlamlar, belirli, belirsiz, tamlama şeklinde ve tekil olarak Kur'an'da da nüanslarıyla yer almaktadır.¹ Bu nüansların ortaya konulması hem "din" in hem de İslâm'ın anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Günümüzde dünyada özellikle de ülkemizde "din" ve "İslâm" adına yapılan tartışmaların "din" in tam olarak anlaşılmasından kaynaklandığı söylenirse fazla abartılmış olmayacaktır.

Kur'an'da yer alan "din" kelimesinin köküyle ilgili olarak birkaç kaynak gösterilmektedir.² Bu kelimenin aslının kesin olarak bilinemediği, ayrı ayrı kaynaklara ait olabileceği veya birden fazla kelimenin zamanla bir kelime şekline dönüştüğü kanaatine sahip olanlar da vardır.³

Araplar arasında kullanılan ve Kur'an'da geçen "din" kelimesi ile bu kelimenin türevleri için değişik tasnifler yapılmaktadır. "Din" kelimesine; Cevheri, "adet, durum,

¹ Kuran'da din kelimesinin kullanılış şekilleri ve anlamları için Bkz. Ömer Faruk Harman, "Kur'an-ı Kerim'de Din Kavramı", 26-27 Eylül 1998 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen Kur'an ve Tefsir Araştırmaları Tartışmaları İlimi Toplantısı'na Sunulan Tebliğ, 6-12.

² Bkz. Mac. Donald, "Din", İslâm Ansiklopedisi, III / 590.

³ Bkz. Toshihiko Izutsu, Kuran'da Allah ve İnsan, Çev. S.Ateş, 207.

ceza, mükâfat, itaat"; Râgıb el-İsfahânî, "itaat, karşılık (ceza)" anlamlarını vermişlerdir. İbn Mansur, bu anlamlara, "hesap" ve "İslâm"ı da eklemektedir. Zebidi, ayet ve hadisler yanında, Arap şiirinin çeşitli örneklerine dayanarak dinin yirmi; Mütercim Asım Efendi ise otuzu aşkın anlamından söz etmektedir. Bu anlamlar özet olarak şöyledir: Ceza, karşılık, örf ve adet, itaat ve inkiyad, hesap, hakimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve فرمان, ibadet, millet, "şeriat" ve İslâm.⁴ Bu tasnifler, Kur'an'daki "din" kelimesinin bir özelliğini de ortaya çıkarmaktadır: "Din" sadece tekil olarak kullanılmaktadır.

Arapça şiirlerde ve Arap toplumunda "din", değişik şekillerde ve anlamlarda kullanılmaktadır. Bu değişik anlamlarıyla "din", Kur'an'da da yer almıştır.

İslâmiyet'ten yani "dinin tamamlanması"ndan önce Araplar arasında "din" in dört grup anlamda kullanıldığına dikkat çekilmektedir. Bu dört grup anlam şöyledir:

1. Hüküm, hesap, mükafat, ceza.
2. İbadet, itaat, teslimiyet, hizmet.
3. Üstün gelme, hakimiyet, zelil kılma, itaate zorlama.
4. Adet, yol, kanun, millet, "şeriat", mezhep.

Bu dört grup altında toplanan anlamlara ait örneklere, Arap kültüründe ve Kur'an'da rastlanmaktadır.⁵

Arap toplumunda kullanılan ve değişik anlam grupları oluşturan "din" ; bir toplumun meydana gelmesini, bir arada, barış ve huzur içerisinde yaşamasını sağlayan kuralların tamamını ihtiva etmektedir. Bundan dolayı bilginler, "din" i değişik şekilde yorumlamış ve gruplandırmışlardır. Fahrettin Razi de Kuran'da geçen "din" kelimesini şu şekilde yorumlamış ve gruplandırmıştır: "Hesap", "ceza, karşılık", "dua", "Allah'a boyun eğmek", "örf ve adet". Razi, bunların her birine örnekler de vermiştir. İslam'dan önce, "Örf ve adet" anla-

⁴ Bkz. Harman, agt., 2-6.

⁵ Bkz. Ebu'l A'lâ Mevduđi, Kuran'a Göre Dört Terim, Çev. O. Cilacı-İsmail Kaya , İstanbul 1989,99-108; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ankara 1997, 1-4; İsmail Çalışkan, Kur'an-ı Kerim'de Din Kavramı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, 35-73.

mında, Arap şiirinde kullanıldığına, bir Arap şairinin; "Heybemi devenin üzerine atınca onun dini hep bu, benim dinim de hep bu olacaktır." şeklindeki sözlerini örnek olarak vermektedir.⁶

Razi'nin Kuran'daki "din" kelimesini ve anlayışını "mutlak" ve "mukayyed" anlamında iki şekilde değerlendirdiği belirtilmektedir. Mutlak dine örnek olarak İslâm'ı; mukayyed dine örnek olarak Hıristiyanlık, Yahudilik, Mecusilik, Sabiilik ve "Putperestlik"i vermektedir. Bunların din kelimesiyle değil de kendi adlarıyla anıldığına dikkat çekmektedir.⁷

Genel olarak Kur'an, bütün Peygamberlerin aynı gerçeği, aynı "din" in esaslarını tebliğ ettiğini, hepsinin "İslâm Dini'nin çerçevesi"nde görev yaptıklarını, kendilerini "Müslüman" olarak tanıttıklarını bildirmektedir. Kur'an; geçmişten gelen, genel ilkelere aykırı olmayan inanış ve davranışlara müdahale etmeden, geçmişteki "iyi şeyleri" devam ettirmekte ve geleceği yönlendirme hedefini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı o sadece "müşrikliğe cevap vermek" ile kalmamış, Arapları "hidayete erdirme" yanında dünyadaki bütün inanış ve davranışlara, doğrudan ve dolaylı olarak, düzeltme, doğrulama ve tamamlama getirmiştir. Ancak ilk hedef kitle olarak, ismen Müşrikleri, Putperestleri, Yahudileri, Hıristiyanları, Mecusileri ve Sabiileri almıştır. Buna sebep de; Arap Yarımadası'nda bunların bilinmesi, Hz. Muhammed ve çevresinin bunlarla ilişkisi olmalıdır. Din, ilahî de olsa, bir peygamber tarafından da getirilse insanların, zamanla farklı anlayış ve yorumla gittikleri; kültürel unsurlarda değişiklik yaptıkları Dinler Tarihi'nce tesbit edilen vakıalardandır.

Bu çerçevede Kur'an, din kelimesini daha çok "örf ve adet" anlamına dayandırmaktadır. Bu anlamda "din"de, nitelik yönüyle ele alınınca, sebep-sonuç açısından "karşılıklı ilişki" söz konusudur. Bu durumda, bir tarafta insan, diğer tarafta soyut ve niteliği farklı olguların yer alabileceği bir obje vardır. Muhteva olarak da; tekrarlana tekrarlana belirli bir süre sonra oluşan ve devamlılık arz eden bir yapıdan bahsedilmektedir.

⁶ Bkz. Hidayet Işık, "Fahrettin Razi'nin Din Anlayışı İçerisinde Putperestliğin Yeri ve Putperestlikle İlgili Verdiği Bilgiler", Kasım 1998 Tarihinde Konya'da yapılan "Dinlerde Din ve Din Anlayışı Sempozyumu"na sunulan Tebliğ, 2-3.

⁷ Bkz. Işık, agt, 3.

İnsanların özgür tercihi sonucu benimsedikleri, kendilerine malettikleri, hatta deneme yanılma yoluyla artık belirleyici bir etken olarak hayatlarına dahil ettikleri bu yapısal olgu, nitelikleri açısından; kişisel bir tutumu, toplumda gelenekleşmiş bazı uygulama ve davranışları, hayat tarzlarını, ibadet şekillerini, her türlü hukukî ve idarî uygulamaları, hatta kavramlaşmış "din"i içine alabilecek semantik genişliğe sahiptir. Böylece âdetin; hem kişisel, psikolojik bir yapı hem de bir kişi, kişiler veya organize olmuş bir toplum tarafından benimsenen ve kendine maledilerek sürekli yapılan şey, içinde bulunan hal olarak bireysel ve toplumsal iki kategoride değerlendirilmesi mümkündür.⁸ Arap toplumunda, Mâ zâle zâlîke dinî ve deydênî (Benim dinim, adetim budur) denildiğinde, yerleşmiş ve uygulamada olan kurallar anlaşıl-maktadır.⁹ Din, sözlükte "âdet" şeklinde de açıklanmıştır. Bu açıdan din, insanların âdeti olmak üzere, yerine getirmeleri emredilmiş şeylerdir.¹⁰

Kuran'da "borçlanmak" anlamındaki "deyn" kelimesinde; borçlanma, anlaşma ve buna itaat konu edilmektedir.¹¹ İtaat ve taatte; kanunlara, kurallara itaat de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. "Âdet"te de; bir taraftan insanlar arasındaki ilişki, diğer taraftan insanlarla "mücerret vakıalar" arasındaki ilişki gündeme gelmektedir. Bu noktada dinden, "karşılıklı ilişki" anlamı da çıkmaktadır.

Dinler Tarihi, tarih boyunca insanlığın hep bir yaratıcıyı, bir "yüce varlık"ı aradığını ortaya koymaktadır. Bu arayış, zaman zaman Allah tarafından gönderilen peygamberlerle cevap bulmuş, zaman zaman peygamberlerden sonra da devam etmiştir. Bu duygu, insanın doğuştan "inanma ihtiyacı içinde" yaratıldığının bir göstergesidir. Bu duyguya rağmen, insanların, yaratılış esprisine aykırı inanış ve davranışları da olmuştur. Peygamberlerin mücadelesi; insanların yanlış inançlarını düzeltmek; tevhide aykırı olmayan, insanların faydasına olan davranışların devamını sağlamak olmuştur. Kur'an, toplumlardaki bu anlayışları ele almış ve bunu değişik kıssalarla sonraki top-

⁸ Çalışkan, 48.

⁹ Bkz. Mevdudi, 101; Tümer-Küçük, 3.

¹⁰ Bkz. Çalışkan, 49.

¹¹ Bkz. Bakara, 282; Nisa, 11-12.

lumlara aktarmıştır. Ashab-ı Kehf Kıssası'nda bu, net olarak görülmektedir. O kıssada; mağarada olanlarla ilgili halk arasında yaşayan kanaatler verilmektedir. Kuran'ın, o kıssada, önemle vermek istediği; insanların şu veya bu şekildeki anlayışları değildir; o anlayış ve rivayetlerin, insanlar için zararlı olmadığıdır. Orada verilmek istenen mesaj; doğru inanma, öldükten sonra dirilmenin olacağı ve bu sürenin insanlara pek uzun gelmeyeceğidir. Bu; insanlığın ortak dinî tecrübesini, tevhid ve şirk konusundaki mücadelesini ortaya koymakta; farklı kanaatlere sahip olsalar da bir inanış ve davranış çizgisinde ve diyalog içerisinde olduklarını göstermektedir. Bu diyalog, müspet şekilde de menfi şekilde de olmuştur. ("Ortak bir kelimeye gelelim", "Allah'tan başkasına ibadet edenlerin ibadet ettiklerine küfretmeyiniz" ayetlerinde bu anlamları görmek mümkündür).

Dinin anlamlarından birbirine yakın olanlar dikkate alındığında; emir, kural, itaat, tutulan yol, örf ve âdet, kültürel değerler gibi şeyleri ihtiva ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu anlamlardan hareketle dini; amacı da dikkate alarak, genel olarak şöyle tarif etmekteyim: **"İnanış ve davranış şekilleriyle insanlar arası ilişkileri düzenleyen ve insanların iyi işler yapmasını, barış ve huzur içinde bir arada yaşamasını sağlayan genel kurallar bütünüdür."** Kuran'da yer alan "Firavun'un dini", "İbrahim'in dini", "öncekilerin dini", "dinulhak", "dinullah" gibi terimlerle ve tanımlamalarla "doğru olan"a vurgu vardır.

Bu vurgu da; insanların sahip oldukları, önceki inanış ve davranış şekilleri ortaya konulmakta; onlara uyulması istenmektedir. Araplar; daha önce belirtildiği gibi, "Ma zale zelike dinî ve deydani" (: "Benim durumum, adetim budur") sözüyle dini; âdet, örf, kanun anlamında kullanmaktadır. Dinin bu anlamını içeren hadisler de vardır. Bunlardan ikisinde; "Kanet Kureyş ve min dane bidinihim" (:Kureyş'in ve onların âdet ve yolları üzerindeydi.) ve "İnnehu Aleyhisselâm kane ala dini kavmihi: [:Resûlullah kavminin dini (örf ve âdetleri) üzereydi"].¹² Bu iki hadiste de "din"in; örf ve âdet, takip edilen yol, kanun ve kurallar anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. "Kavminin dini üzereydi" hadisini; "kavminin kültürü üzereydi" diye anlamak da mümkündür. Çünkü bu noktada dini; "kültürel tabakalaşma", "kültürel bir birim"

¹² Bkz. Mevdudi, 101.

diye tanımlayan Dinler Tarihçilerinin nitelemelerine, genel tanımlamalarına uygun bir anlam çıkmaktadır.*

Kuran'da din kelimesinin birkaç kullanılış şekli vardır. Bunlar; dinin tek olarak kullanılışı, başka bir kelimeyle birlikte kullanılışı ve İslâm'ın din olarak kullanılışıdır. Al-i İmran Suresinin 19. Ayeti şöyledir: " Allah indinde din, İslâm'dır. Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah'ın ayetlerini inkar edenler bilmelidir ki Allah'ın hesabı çok çabuktur". Bu ayette din, "İslâm" ile belirlenmiş ve Allah'ın insanlığın varoluş sürecinde gönderdiği dinin İslâm olduğu açıklanmıştır.

"Muhsin olarak kendini Allah'a teslim edenden ve Hanif olarak İbrahim'in milletine uyandan din bakımından daha iyi (ahsenu dinen) olan var mıdır?... " (Nisa 125). Bu ayette geçen "ahsenu dinen" ifadesine benzer "kiyamen", "kayyim", "kayyime", "halis" gibi din kelimesini destekleyen ifadeler de vardır (Bkz. Rum, 30, 43; Tövbe, 23, 33, 36; En'am,161; Fetih, 28; Saff, 9; Beyyine, 5; Zümer, 3; Yusuf, 40).

Ali İmran Suresi'nin 83. ayetinde; "Göklerdekiler ve yerdekiler, ister istemez, O'na teslim olduğu ve dönüşlerinin de O'na olacağı halde Allah'ın Dininden (Dinullah) başka din mi arıyorlar ?" şeklinde ifadesini bulmaktadır. (Dinullah terimi Nur, 2'de de; Nasr 2'de de geçmektedir.)

Kuran'ın değişik kanun ve kuralları da "din" ile ifade etmesinin birçok örneği vardır. Mü'min Suresi'nin 26. ayeti bunlardan biridir. Bu ayette de Fira-

* Sosyolojik anlamda da dinin tanım ve tarifinde "toplum unsuru" öne çıkmaktadır. Durkheim, iki temel unsur olarak, inançları ve ayinleri dikkate alarak dini tanımlamaktadır. Bu tanım da "kutsal olan ve kutsal olmayan" ayırımı daha net olarak ortaya çıkmaktadır. (Bkz. E. Durkheim, Dini Hayatın İptidai Şekilleri, Çev. H. Cahit, İstanbul 1923, I / 50-70, 174-179). Ona göre din, mukaddes olan yasaklanmış şeylerin birbirleriyle uygunluğunu ortaya koyan inançlardan ve törenlerden oluşmuş sistemdir... (Durkheim, I / 94). Bu tanım, dinin toplumsal bir fenomen olarak algılandığını göstermektedir. Bu yaklaşımdan, geniş anlamıyla, sosyal herşeyin "dini olduğu" sonucuna varılmaktadır. (Bkz. Çalışkan 18-19).

Dine psikolojik açıdan yaklaşanlar da şöyle tarif yapmaktadır: "Din, bir topluluğun bireyle-
rince paylaşılan ve o bireylere belli bir yöneliş, belli bir bağlanma amacı kazandıran herhangi bir düşünce ve eylem sistemidir" (Erich Fromm, Psikanaliz ve Din, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul 1990, 31). Fromm'a göre din olgusuna sahip olmamış hiçbir toplum, hiçbir kültür yoktur. Tanrılı, tanrısız, hatta çağdaş bazı sistemler bile bu tanımın içine girmektedir (Bkz. Çalışkan 23-24). Böylece dinin toplumsal ve kültürel yönü öne çıkarılmaktadır.

van'un dininden söz edilmektedir: "Firavun, 'bırakın beni Musa'yı öldüreyim, eğer kurtarabilirse o da Rabbine yalvarsın; çünkü ben onun dininizi (dinekum) değiştirmesinden, yahut yeryüzünde fesat çıkarmasından korkuyorum'dedi".

Kâfirun Suresi'nin 6. ayetinde; "Sizin dininiz size, benim dinim bana de" denilmektedir.

Yusuf Suresi'nin 76. ayetinde; "...Biz, Yusuf'a böyle bir tedbir öğrettik. Yoksa kralın dinine (dini'l melik) göre kardeşini yanında alıkoymayacaktır." hükmü yer almaktadır.

Bu ayetlerde, toplumun sahip olduğu anlayışlara, kanun ve kurallara, örf ve adetlere de "din" denilmektedir. Böylece toplumun kültürel özelliklerini, görev ve sorumluluklarını düzenleyen şekil ve adetler de "din" ile ifade edilmektedir. Musa ve Yusuf kıssalarında olduğu gibi Araplarda da; kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve toplumu yönetmek için oluşturdukları kuralları, uygulayageldikleri adetleri anlatmak için de "din" kelimesi kullanılmıştır. Ancak "mutlak din" ile "genel din" birbirinden ayrılmaktadır. Genel olarak Kuran'daki İslâm'ın, bütün dinleri içine alan, olgunlaşmış, ikmâl ve itmam edilmiş dinin adı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Dinlerin doğru-yanlış, geçerli-geçersiz olup olmadığı konusunda Kur'an bir tercihe girmiş ve tercih dışı kalan oluşumları reddetmiştir. Hatta isteyenin istediği dini benimsemesi konusunda son derece serbest davranmış, ancak bunun Ahiret'te kötü bir değerlendirme ölçütü olacağını da belirtmiştir.¹³ Rum Suresi'nin 30. ayeti bu anlayışa delil olarak alınmaktadır: "Sen yüzünü hanif olarak (hanifen) Din'e (ed-din), yani Allah'ın insanları yaratmış olduğu Allah'ın fitratına (fitratullah) çevir. Allah'ın yaratmış olduğunda değişme yoktur. İşte doğru din (ed-dini'l kayyım) budur. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler"

Buna göre din; insanın tabiatında olan ve zorunlu olarak ortaya çıkan bir bağlılık hissi olarak da kendini göstermektedir. Bunun dışı yansımaları ise; insan tecrübesi ile oluşagelen ve olgunlaşan bir "sistem"dir. Kuran'a göre bunun ismi; inanma duygusu ile uyum içinde olan "İslâm"dir. Böylece insanın

¹³ Bkz. Çalışkan 18-19.

varoluşunun temeli, aynı zamanda dinin temelidir. Bundan dolayı insan ve din, birbiriyle bütünleşmekte ve örtüşmektedir. İnsan fitratına uygun olduğu tarihi süreçte de deneme yanılma yoluyla ispat edildiğinden, artık onun dışında bir seçeneğin insana uygun olmadığını Kur'an açıkça ifade etmiştir. Al-i İmran Suresi 85. ayeti bir tercihi ortaya koymakta ve bu durumu anlatmaktadır: "İslâm'dan başka bir din arayan kimse bilsin ki, bu seçimi kabul edilmeyecektir. O ahirette de kaybedenlerden olacaktır."

Kuran'ın bu bakışı ve bu yaklaşımı; tarihî tecrübenin bir özetini vermekte ve insanın geçmişinin bir değerlendirmesini de yapmaktadır.¹⁴

Kur'an, din kelimesini, ahiret ve dünya ile ilgili alanlarda da kullanmıştır. Bununla din; karşılıklı ilişki noktasında, sebep-sonuç ilişkisinin açık bir şekilde uygulamaya konulması şeklinde sonuçlanmaktadır.¹⁵ Fatiha Suresi'ndeki "Malik-î yevmiddin" (:din gününün sahibi) ayetinin, bu anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kur'an, bütün Peygamberlerin "aynı şeyleri tebliğ ettikleri ve bir tek din'e (İslâm) uydukları üzerinde durmaktadır. Çünkü Kuran'da "dinler" terimi kullanılmamakta, bunun yerine "ed din" (din) şeklinde tekil kullanımına vurgu yapılmaktadır (95 ayette din kelimesi tekil kullanılmıştır). Bu vurgu da; tarih boyunca bir tek dinin geçerliliği üzerine olmaktadır.

Din; insanın tabiatında olan ve zorunlu olarak dışı vuran bir bağlılık his-sini de yansıtmaktadır. Bu, aynı zamanda, tecrübe ile oluşan ve olgunlaşan "zahirî bir sistem olarak da algılanmaktadır. Kuran'a göre bu sistemin adı "İslâm"dır. Bu hem insanın doğuşunun hem de "din"in temelidir. Bundan dolayı iman ile insan, iman ile din birbiriyle bütünleşmekte ve örtüşmektedir. Çünkü insanlıkta ortak olan "akıl"dır ve muhakeme gücüdür. Ortaya çıkan da tarihî bir tecrübe olarak değerlendirilmektedir.

Kur'an ile en iyiye, en mükemmele ulaşma süreci tamamlanmıştır. Çünkü; Hz. Muhammed'e geldiği kadar sosyal içerikli ve "detaylı vahiyler" önceki Peygamberlere gelmemiştir. Bu anlamdaki ayetler serisi ancak Kuran'da tamamlanmıştır. Bu durum, Maide Suresinin 3. ayetinde şu şekilde netleşmiştir: "Bugün dininizi ikmâl ettim; üzerinize olan nimetimi itmam ettim

¹⁴ Bu konudaki yorum ve değerlendirmeler için Bkz. Çalışkan, 74.

¹⁵ Bkz. Çalışkan, 75.

ve din olarak İslâm'a razı oldum...". Bu âyette "ikmâl" ve "itmam" kelimeleri geçmekte; "ikmâl" kelimesi eksiğini giderme, mükemmelleştirme, kemâle erdirmeye, olgunlaştırma, en üst noktaya ulaşma; "itmam" ise üzerine koyarak tamamlama anlamındadır. Bu da ilk başlangıcından Hz. Muhammed'e kadar olan dönem içerisinde dinin yapısal olarak tamamlanması anlamına gelmektedir.

Kur'an, "ed-din" terimine tarihî anlam da yüklemektedir. Bundan dolayı dinin tamamlanması olayına her çerçeveden bakılabilmektedir. Çünkü imanla ilgili kurullarda bir değişme olmamış; şekli ibadet ile ilgili hususlar, sosyal bir realite olarak, devam etmiştir. Ancak hayata bakış, gelişen ve değişen olaylara yeni çözüm kısmı açık kalmıştır. Bunun sebebi toplumsal olayların sürekli değişime ve gelişime açık olmasıdır. Dinin "kemal noktası"na, "İslâm dairesi'nin" tamamlanmasıyla varılmıştır.

Kur'an, değişik âyetlerde, yer ile göğün ve ikisinin arasındakilerin (ikişer ikişer olmak üzere) altı günde yaratıldığını, bu yaratmada hiçbir yorgunluk da duyulmadığını bildirmektedir. Bu, bir nevi "ikmâl"dir. Çünkü Tevrat'ta; yerin göğün ve arasındakilerin altı günde yaratıldığı, yedinci gün "sebt" olduğu, o gün kimsenin çalışmaması gerektiği yer almaktadır. Burada Kur'an, altı günü tasdik etmekte; fakat yorulmanın olmayacağını vurgulayarak düzeltme yapmaktadır.

Dinin tamamlanması; bir sürecin son noktasına ulaşması, "kemâle" ermesidir. Çünkü her zaman Peygamberler, yeni projelerle insanlığın karşısına çıkmamış, bozulmalara karşı önceki geleneği, yeniden ama bazı ilavelerle insanlara sunmuşlardır. Her peygamber; bir sıra tuğla olmuş; sonra gelen peygamberler, öncekilerin getirdiklerinde meydana gelen bozuklukları düzeltmiş ve yeni sıralar örmüşlerdir. Bu hususu Cabir İbn-i Abdullah'dan rivayet edilen bir hadisinde Hz. Muhammed şöyle açıklamıştır: "Benimle Peygamberler zümresinin benzeri, şu kimsenin meseli ve benzeri gibidir: O kişi, bir ev yaptırmış ve binayı tamamlayıp süslemiş de yalnız bir tuğlası eksik kalmıştır. Bu vaziyette halk binaya girip gezmeye başlamış ve eksik yeri görüp hayret etmiş ve şöyle demiştir: Şu bir tuğlanın yeri boş (bırakılmış) olmasaydı!" Ebu Hüreyre'den gelen bir rivayette de şu ilave vardır: "Şu köşede bir kerpiç yeri boş bırakılmış olmasaydı!". Bunun sonunda da Resulullah'ın şöyle buyurduğu rivayet olunmuştur: "Ben, o yeri boş bırakılan kerpicim, ben Hâtemü'n-Nebiyin'im (Peygamberlerin sonuyum!)"¹⁶

¹⁶ Sahih-i Buhârî Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, Ankara 1971, IX / 255.

Bu kurumsallaşmış yapılar; kültürel tabakalaşmayla, toplumların genel ilkelere dışındaki kendi değer yargılarıyla, örf ve adetleriyle ayakta kalmasıyla izah edilebilmektedir.

Bu özellikler ve açıklamalar dolayısıyla dinin değişmeyen ve değişen taraflarıyla ele alınması lazımdır. Değişmeyenler, zaman ve zeminle ilgisi olmayan (inanış ve ibadetle ilgisi olan) kısmıdır. Bunun dışında kalanlar ise değişebilen kısmıdır. Değişebilen kısmın muhtevasında, mutlak olan yani değişmeyen kısmın müdahalesiyle değişmeler meydana gelmektedir. Bu arada insanların müdahalesi de olabilmektedir. Dinde değişebilen kısmın içi, insanlar tarafından, dinin ilkelerine aykırı olmayacak şekilde doldurulabilmektedir. Bu kısım da; insanlar arası ilişkilerle, eylemlerle ilgili kısım.

"Ehl-i Kitap ! Aramızda eşit olan bir kelimeye gelin. Yalnız Allah'a tapalım ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; birbirimize Allah'tan başka tanrılar edinmeyelim..." (Al-i İmran 65) ayetiyle Kur'an; inananlar arasında ortak noktanın Allah'ın varlığı ve birliği (tevhid) olduğunu, dinin aslında tevhid inancının bulunduğunu belirtmektedir. Zaten Al-i İmran Suresi'nin 67. Ayet'i bunu ortaya koymaktadır. O ayette Hz. İbrahim'in ne Yahudi ne de Hıristiyan olduğunu, onun "Hanif" (Allah'ı bilen) ve "Müslim" (Tevhid ve İslâm çizgisinde) olduğunu açıklamaktadır. Allah, Kuran'da, Yahudiler ve Hıristiyanların her birinin kurtuluşunun birbirinin dinine girmekle mümkün olacağını ileri sürmekte olduklarını haber vermektedir (Bkz. Bakara 113,135). Buna karşılık Allah, onları Allah'a ortak koşulmayan "İbrahim'in dini"ne uymaya çağırmaktadır (Bkz. Bakara 130). Bakara 131. Ayet'te "Rabbi (İbrahim'e) 'İslâm ol' demişti. O da Alemlerin Rabbine teslim oldum (Müslüman oldum) demişti." Bu ayet, Hz. İbrahim'in "İslâmî çizgi"yi takip ettiği ve "teslim olduğu"nu belirtmektedir. Bu yol, bütün Peygamberlerin de yoludur. Çünkü Bakara Suresi'nin 136. Ayet'i şöyledir: "Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a ve torunlarına indirilene, Musa'ya, İsa'ya ve diğer Peygamberlere Rab tarafından verilene inanınız, onlar arasında bir ayrım yapmayız; biz Allah'a teslim olanlarız..."

Kur'an, bütün Peygamberlerin yolunun "İslâm yolu" olduğunu, onların "Müslüman" olarak ölmeyi çocuklarına vasiyet ettiklerini (Bkz. Bakara 132); Allah'a kendilerini teslim olanlardan kılması, nesillerden de "teslim olan bir cemaat" göndermesi için duada bulduklarını (Bkz. Bakara 127-128) bildirdikten sonra şöyle bir soruyla konuya açıklık getirmektedir: "Yoksa siz, İbrahim, İshak, Yakup ve torunlarının Yahudi yahut Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz?! De ki: Siz mi daha iyi bilirsiniz yoksa Allah mı?" (Bakara

140). Bu ayet, "din çizgisi" içinde Yahudilik ve Hıristiyanlığın da "bir yol" olduğu; ancak bu adlandırmanın onlara göre olduğunu, onların da "İslâm dini geleneği" içinde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü Meryem oğlu Mesih'i tanrı edinenlere Hz. İsa'nın, "Ey İsrailoğulları ! Benim Rabbim ve sizin Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin" (Maide 72,75) dediğini Kur'an haber vermektedir. İsa'yı tanrı edinen, hatta "Allah, için üçüncüsüdür" (Maide 72,75) diyerek doğru yoldan ayrılanları Allah, "tevhid" çizgisine ve "İslâm yolu"na çağırılmaktadır (Bkz. Maide 46, 47). Bunun yanında Allah, Kuran'ı önceki kitapları doğrulayıcı, koruyucu ve kollayıcı olarak gönderdiğini (Bkz. Maide 48) haber vermektedir. Bu ayetten, önceki toplumların ellerindeki kitaplarda tevhide aykırı olan bilgilerin de, "kültür"ün de kastedildiği anlaşılmaktadır. Yine Maide 48'de, "Sizden her birinize bir yol belirledik" ifadesi de bunu desteklemektedir: "Şüphesiz biz seni müjdeci ve uyarıcı olarak gerçekte gönderdik. Geçmiş her toplum içinde de mutlaka bir uyarıcı bulunagelmıştır." (Fatır, 24) âyeti, her topluma bir uyarıcı geldiğini; İbrahim Suresi'nin 4. âyetininin de her topluma gelen uyarıcının, anlayıp akletmeleri için o toplumun diliyle bir peygamber gönderildiğini haber vermektedir. Bu ayetler; toplumlardaki kültürel birikimlerin sebebini de ortaya koymaktadır. Maide Suresi 69. Ayeti, "Allah'a ve Ahiret Günü'ne inanan" ve "Salih Amel" işleyenler için korku olmadığını bildirerek, belirlenen bu "yol"un genel ilkelerini koymakta; bu "salih amel" içinde, insanlara namaz, oruç, zekât gibi ferdi ve toplumsal disiplin kuralları bildirdiğini de haber vermektedir. Zaten Maide 48'de, Allah isterse herkesi tek bir toplum yapabileceğini; fakat ayrı toplum olmaları ile insanları denemek istediğini belirtmekte; bunun için "Öyleyse hayır işlerine koşun..." emriyle, iyilikte yarışa ve Allah'ın verdiği nimetleri iyi kullanmaya çağırılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğu din anlayışı; insanlığın gelişmesine ve ilerlemesine katkı sağlayan bir din anlayışıdır. Kuran'ın amacının; yeryüzünde, "insan fitratına aykırı olmayan din anlayışı"ni hâkim kılmak olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Kur'an'ın gelmesine ve tamamlanmasına kadar insanın özüne aykırı olan gelişmeler, toplumu tehdit etmektedir. Kur'an, bu tehdidi önlemeye çalışmış ve "din anlayışı" konusunda insanların ufkunu açmıştır. Bundan dolayı yapılan ilmî araştırmalar ve belgeler; dinin, toplum üyelerinin bir arada yaşamasına büyük ve önemli katkılar sağlayan bir etken olduğunu ortaya koymaktadır. Günümüzde bu katkı ve etken net olarak ortaya konulmazsa; Kur'an'ın "din" ve din anlayışı iyice kavranmazsa din adına sıkıntıların devam edeceğini söylemek bir kehanet olmayacaktır.